

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE BİR MOTİF OLARAK “ÖLÜM SONRASI AŞK”

Dr. Savaşkan Cem BAHADIR*

Özet

Klâsik Türk şiirinin temel ve devamlı tekrar edilen konularından biri “aşk”tır. Aşk, hemen hemen bütün klâsik eserlerde bir şekilde kendine yer bulmuştur. Aşk sözü edilen eserlerde bazen tasavvufi bazen gerçek anlamıyla kullanılmıştır. “Aşk” her iki anlam dairesinde kullanılsa bile başlangıcı ve sonu olmayan bir kavram olarak değerlendirilmiş ve şairler tarafından bu düşünceye uygun bir şekilde kullanılmıştır. Aşkın vazgeçilmez iki karakteri vardır. Bu karakterlerden ilki “âşık” ikincisi ise “sevgili/mâşuk”tur. Bu iki karakter Klâsik Edebiyatın çizmiş olduğu sınırlar çerçevesinde, çoğunlukla ayrılıktan doğan acı, sıkıntı, kederin yoğun bir şekilde yaşandığı ve âşığın içinde bulunulan bu durumdan bir şekilde mutlu olduğu bir aşk motifi içinde şiirlerde kendilerine yer bulur. Klâsik eserlere dikkatli bir gözle bakıldığında sözü edilen aşk motifinin sadece âşığın hayatı ile sınırlı olmadığı görülür. Şiirlerden, âşığın öldükten sonra bile sevgilisine karşı olan duygularının devam ettiği anlaşılır. Âşık öldükten sonra sevgilisine karşı hissettiği aşkı yerin altında bile anlatmaya çalışmaktadır. Âşık, mezarında da, hayattayken olduğu gibi sevgilisinden vefâ bekler. Sevgilisine, mezarının üzerinde biten otlar aracılığıyla içinde bulunduğu durumu anlatmaya çalışır. Mezarının etrafında biten nergis çiçekleriyle sevgilisine göz kulak olmak ister. Bu çalışmada, âşık ile mâşuk arasında varolan aşkın, âşığın ölümünden sonra da devam ettiği ve âşığın, sevgilisine öldükten sonra bile çeşitli şekillerde bu aşkı göstermeye çalıştığı beyitler ışığında izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klâsik Edebiyat, Aşk, Ölüm, Âşık, Mâşuk.

“LOVE AFTER DEATH” AS A THEME IN CLASSICAL TURKISH POETRY

Abstract

“Love” is the most repeated and main subject of Turkish classical literature. Love mentioned in the most of classical work as a topic. Sometimes love used in sufistic meaning and sometimes it is used with real meaning. In both meaning, love is a notion which has no beginning and no end and the poets used love in their poems according to this idea. Love has two irreplaceable characters. One of these characters is “lover” and the other is “darling/ beloved”. These two characters are in love with

* İstanbul Üniversitesi, Eski Türk Edebiyatı

the limit of Turkish classical literature. This love is include suffer because of separation of beloved, although this situation lover is happy anyhow. When we regard the classical work we noticed that love is not limited with lover's life time. In the poems we discover that lover's "feeling" is continue after death. Lover is trying to tell the feeling to his beloved from underground. Lover expects loyalty like he is alive from his beloved even he is in grave. He try to tell his situation with his grave's grass and he try to keep eye on her underground. In this study we try to explain with example couplets that how lover's love goes on after his death and how to show his love in different ways.

Key Words: Classical Literature, Love, Death, Lover, Beloved.

Giriş

Klâsik edebiyat içinde "ölüm" kavramı genellikle mersiyelere konu olmuştur. Mersiyelerde dünyanın geçiciliği, feleğin dönekliği, ölenin kaybindan duyulan keder, tutulan yas, ölene ait övgüler ve nihayet ölene rahmet, kalanlara sabır ve afiyet temennileri gibi bölümler yer alır.(İsen,1994:22-39) Konusu açısından daha farklı yapıya sahip olan gazel türüne bakıldığında ise şairlerin ölümü, mersiyelerde olduğu gibi ağıt havasında değil, sevgili uğruna can verme isteğini, halk inançlarını ve âdetlerini şiire yansıttığı alanlar olarak kullandığı görülmektedir. Ölüm kavramının gazellerde ne şekilde kullanıldığını gösteren araştırmalar bizlere bu noktada destek sağlamaktadır.¹ Sözü edilen araştırmaların dikkati çektiği konulardan bir tanesi de âşık-mâşuk-rakip ve ölüm ilişkisidir.

Hazırlanan bu çalışmada amaç, âşık ve mâşuk arasında varolan aşkın, ölümsüz olduğunu yani ölümden sonra da devam ettiğini örnek beyitlerden hareketle açıklamaya çalışmaktır. Klâsik Türk edebiyatı içinde "aşk" kavramı kendine ayrı bir alan yaratmıştır. Bunun temelinde neredeyse bütün bir edebiyat kültürünün "aşk" üzerine kurulması yatmaktadır. Klâsik şiir anlayışı içinde âşık ve sevgili en sık kullanılan karakterlerdir. Şairlerin yarattığı sevgili karakteri genellikle vefasızdır, sevgisine güvenilmez, rakibe meyleder, âşığına karşı acı ve ıstırap vericidir, cana kasteder, sözünde durmaz. Buna karşı âşık karakteri vefalıdır, sadıktır, sevgilinin tüm acı ve ıstıraplarına dayanır ve canını sevgili için vermeyi arzu eder. Âşık ile sevgili arasında vuslattan çok ayrılığın, mutluluktan çok cefanın ön plana çıktığı görülmektedir.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Batislam, H.Dilek, 2003, "Divan Şiirinde Âşık, Sevgili, Rakip Üçlüsü ve Ölüm", Folklor/Edebiyat, C.IX, S. XXXIV, Ankara, s.186-199; Yeniterzi, Emine, 1999, "Divan Şiirinde Ölüm Dair Bazı Hususlar", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.5, Konya, s.115-139; Yunus Kaplan, "Divan Şiirinde Ölüm Karşısında Âşıkların İstekleri", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3 Summer 2010, s.3-20; Ömer Savran, "Klâsik Siirimizde Ölüm Teması ve Ölümle İlgili Bazı Âdetler" Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, S.2, 2009, s.170-188; Murat Öztürk, "Mâtemin Keyfini Çıkarmak: Klasik Türk şiirinde Ölümlere Duyulan Sevinçler", Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter, 2012, p. 1803-1823.

Klâsik Edebiyat şairleri bir taraftan aşk kavramını şiirlere konu ederken bir taraftan da hayatın bir başka gerçeği olan “ölüm” konusunu da dile getirmişlerdir. Şairlerin bu vesileyle aşk ve ölüm arasında bir ilişki kurmaya çalıştığı görülmektedir. Klâsik şiirler incelendiğinde şairlerin sözünü ettikleri “aşk” kavramının sadece âşık hayattayken varolmadığı, âşık öldükten sonra da bu aşkın -tıpkı ruhun ölümsüzlüğü gibi- devam ettiği görülmektedir. Beyitler taranırken şairlerin bu yaklaşımı düzenli ve devamlı olarak kullandığı, “ölümden sonra aşk ya da ölümsüz aşk” olarak değerlendirilebilecek bir motif şeklinde sistemleştirdiği görülmüştür. Buna göre âşığın, sevgilisine duyduğu “aşk”ın sadece âşığın ömrü ile sınırlı olmadığı görülür. Âşık karakterinin aşkı, öldükten sonra da devam etmektedir. Âşık, öldükten sonra da sevgilisini kıskanır, ona göz kulak olmaya çalışır, mezarının üstünde biten otlar aracılığıyla ona duyduğu aşkın bitmeyip devam ettiğini anlatmaya çalışır. Aşağıda yer alan örnekler; âşık karakterinin, sevgili karakterine duyduğu aşkın ölümsüz olduğunu ve aşağıdaki bölümlerde de açıklanacağı gibi âşığın bir şekilde aşkın devam ettiğini sevgilisine gösterme arzusu içinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Aşağıda verilen ilk örneğin bir mâni olmasının sebebi, aşkın ölümsüz olduğu inancının halk edebiyatı ürünlerinde de bulunduğunu ve kullanıldığını göstermektedir.

*“Tabakta portakalsın
Sözümüz burda kalsın
Yılda bir kabrime gel
Toprağım kokun alsın”*

Klâsik Edebiyat şairleri, eserlerinde her şeyden önce “aşk”ı tasavvufî anlamında var olduğu gibi öncesiz ve sonsuz olarak ele almışlardır. Şairler bu noktadan hareketle âşığın ölümünün akabinde aşkın bitmediğini ve devam ettiğini göstermeye çalışmışlardır. Şairler, âşığın öldükten sonra devam eden aşkı anlatmak için beyitlerde bir yandan ölüm ile ilgili kavramları kullanırken diğer yandan âşığın, hayattayken sevgilisine karşı hissettiği duyguları öldükten sonra mezarında da hissettiklerini anlatmaya çalışmışlardır. Öyle ki âşık karakterine bürünmüş olan şair, ölümden korkmamaktadır, onun derdi öldükten sonra sevgilisini kendisi yerine kimin seveceğidir. Burada şairin sevgiliye karşı duyduğu aşkın ve aşkın meydana getirdiği kıskançlık duygusunun öldükten sonra bile devam ettiği görülmektedir.

*Öldüğüm ağlamazın korkum odur kim ölicecek
Seni kimler seve ben âşık-ı mahzun yerine*

Yahyâ, 418/3

Âşığın sevgilisinden ölüm sebebiyle ayrı düştüğü zannedilse de âşık sevgilisini yer altından duymakta ve görmektedir. Aşağıdaki beyitlerin ilkinde şair, sevgilinin saçlarıyla âşığın kabir toprağı ve sevgilinin dudaklarının yansısıyla da âşığın mezar taşı arasında ilişki kurmuştur. Emrî’ye göre öldürülmüş olan âşık, sevgilisine hâlâ bağlıdır. Ondan mezarına gelmesini bile istemez. Çünkü sevgilinin saçlarının gölgesi âşığın mezarına düştüğünde âşığın mezarının toprağı, sevgilinin saç

gibi misk kokar hâle gelir ve sevgilinin lâl taşı gibi kırmızı olan dudaklarından yansıyan akisler, âşığın beyaz mezar taşını, lâl taşı hâline getirir. Âşık mezarındayken bile bu durumdan hayattaymış gibi hoşnut olur.

*Sâye-i zülfinle 'aks-i lebleründen küştenün
Hâk-i kabri müşg-i ter seng-i mezârı la'l olur* **Emrî, 199/4**

Ölüm bazen şairler için âşığı sevgiliye yaklaştırma yolu olarak da düşünülmüştür. Bilindiği gibi âşık hayattayken sevgiliye ulaşma ümidiyle yanar yakılır fakat ona kavuşamaz. Bu durumun âşık öldükten sonra değişebildiği aşağıdaki beyitlerde görülmektedir. Sehâbî aşağıda sevgilisine seslenerek toprağı üzerinde naz ile salınmasını istemektedir. Çünkü âşık onun ayağını öpme arzusu ile toprak hâline gelmiş giyâh –mezarda biten ot- gibi olmuştur. Şair, mezarın başında bulunan serviler ve mezarda biten otların birbirine yakın oluşu gibi âşığın, sevgilisine yakın olduğunu ve ölüm vesilesiyle amacı olan “sevgilinin ayağını öpme”yi gerçekleştirdiğini anlatır. Usûlî'nin sevgiliye yaklaşma olarak şiirinde işlediği hayal ise; sevgilinin eşiğinin, mezar taşı olarak âşığın kabrine dikilmesidir. Şair bunu talihli bir olay olarak görmektedir. Şayet âşığın bu dileği olursa hayattayken gerçekleştiremediği “sevgilinin eşiğine ulaşma” eylemini öldükten sonra gerçekleştirmiş olacaktır. Fuzûlî'nin beyti de bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Şair, sevgilinin mahallesinde can verirse mezarının üstüne toprak konmamasını, bunun yerine serviye benzeyen sevgilinin boyunun gölgesinin mezarı üstüne düşmesini istemektedir. Görüldüğü üzere şair bu örnekte de sevgiliye öldükten sonra mezarı üzerine düşen gölge ile yaklaşmak ve ulaşmak istemektedir.

*Salın nâz ile hâküm üzre ey serv-i ser-efrâzum
Ki pâ-bûsuñ temennâsıyla hâk olmuş giyâham ben* **Sehâbî, 319/2**

*Kanı tâli' ki başıma benim devlet kona ömrüm
Dikile başım ucuna ölecek eşigin taşı* **Usûlî, 140/4**

*Mezârım üzre koyman mil eger kûyunda can versem
Koyun bir sâye düşsün kabrime ol serv-i kâmetten* **Fuzûlî 219/2**

Aşağıda Enverî'ye ait olan beyitte âşık, mezarında âdeti canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Âşık ölmüştür fakat mezarından aya benzeyen sevgilisine seslenmektedir. Âşık, mezarının duvarlarından yüzüne dökülen toprağı, sevgilisinin ayağının toprağı zannetmektedir. Böylece âşık, öldükten sonra hayattayken yüzünü sürmek istediği sevgilinin ayak toprağına yüzünü sürdüğünü zannederek avunmaya çalışmaktadır. Yahyâ Bey'de de buna yakın bir fikir görülmektedir. Şair hayattayken sevgilisinin ayağının toprağına kavuşamamıştır. Şair, bu kavuşmayı öldükten sonra sevgilinin, âşığın mezarı etrafında yapacağı gezi şeklinde hayal etmektedir. Yahyâ Bey'e ait diğer beyitte de sevgilinin ayağının toprağına ulaşabilmek için âşığın, mezarının içinde ters dönmeyi bile göze alarak sevgiliye yaklaşılmaya çalıştığı görülmektedir.

*Hâk-i pâ-yi dil-beri zann eyledüm iy mâh kim
Yüzüm üstine mezârumdan döküldükçe türâb* **Enverî, 15/4**

*Geçdi ‘ömrüm hâk-i pâ-yına mülâkât olmadın
Yâr ile bârî mezârum çevresin seyrân idün* **Yahyâ, 228/2**

*Bir kerre sürmedüm yüzümü hâk-i pâ-yına
Bârî mezârum üzre yüzümüz başa gele* **Yahyâ, 403/2**

Sevgili ile âşık arasında varolan ölümsüz aşk ilişkisi mezarlar üzerinde biten çiçekler aracılığıyla da anlatılmaya çalışmıştır. Şairlere göre mezar üzerinde biten güller ya da gelin çiçekleri âşık ve sevgili arasında ölümsüz aşkı anlatmaktadır. Çünkü; âşığın mezarı üzerinde çiçek bitmesine sebep olan şey ya sevgilinin âşık için döktüğü göz yaşı ya da âşığın sevgili için döktüğü göz yaşıdır. Bâkî, aşağıda sevgilinin ok temrenine benzeyen kirpikleriyle, toz hâline gelmiş bedeni üzerine su serperse mezarı üzerinde güller biteceğini ve kabrinin gül bahçesi hâline geleceğini söylemektedir. Hayâlî ise sevgili uğruna kan ağlamaktan sarıya dönen çehresinin, öldükten sonra mezarının üzerinde gelin çiçeği bitireceğini söyleyerek bu görüşleri desteklemektedir.

*Güller bitüre gül-şen ola hâk-i mezârum
Peykânun eger su sepelerse tozum üzre* **Bâkî, 462/3**

*Ölice kanlı yaşımdan çihre-i zerdim benim
Bitire hâk-i mezârum üzre mîr-i âşıkân* **Hayâlî, 301/2**

Şairler bazı beyitlerinde doğrudan doğruya ölümden sonra aşkın devam ettiğini, edeceğini dile getirmişlerdir. Âşığın aşkı sonsuzdur ve ne olursa olsun ondan vazgeçilmez. Aşağıdaki örneklerden ilkinde şair sevgilinin ayva tüyleri ve saçları ile karınca ve yılanlar arasında ilişki kurmuştur. Beyitte âşığın saçı; mezardaki yılan, ayva tüyleri; karıncalara benzetilmiştir. Kabirdeki bir ceset için yılan ve karıncalar eziyet verici kavramlar olmasına rağmen âşık için karınca ve yılan sevgilinin saçlarını ve ayva tüylerini hatırlattığı için vazgeçilmez birer unsur gibi değerlendirilmiştir. Şair, mezarı karınca ve yılan dolsa yani mezarında azap görse bile sevgilinin gam veren saçını ve ayva tüylerini unutmayacak, onlardan ve aşkından vazgeçmeyerek ölümsüz aşkını sürdürecektir. İkinci beyitte Necâtî, sevgilinin yanağı ile Kur’an sayfaları arasında ilişki kurmaktadır. Buradan hareketle şair, sevgilinin yanağına duyduğu iştihak nedeniyle kendini Kur’an ehli olarak görmektedir. Şair, sevgilinin yanağının iştihakını diriliş gününe kadar saklayacağını böylece toprakta çürümeyeceğini söyler. Beyitten şairin diriliş gününe kadar sevgili aşkını

saklayacağı anlaşılmaktadır. Şeyh Gâlib ise bu konudaki düşüncesini daha net bir şekilde ifade etmektedir. Şair, kendine seslenerek, ölse bile kendisinin aşk derdinden kurtulamayacağını çünkü; aşkın ölümden sonra bile devam ettiğini ve bu dertten kurtulmanın mümkün olmadığını anlatmaya çalışmıştır.

Ayrılmayum gam-ı hat u zülf-i nigârdan

Ölsem de tolsa kabrüm içi mûr u mârdan

Azmî-zâde Hâletî, 654/1

Haşra dek saklayayın mihr-i ruhuñ sînemde

Çürümezmiş hele toprakda Kur'ân ehli

Necâfî, 618/5

Gâlib ölmekle senin çeşmine sıhhat gelmez

Bana bu derdden ölsem de ferâgat gelmez

Şeyh Gâlib, Terkîb-Bend, 10

Ölümsüz aşk motifi içinde dikkat çeken bir başka örnek Selimî'ye aittir. Şair sevgilisine o kadar saygı duymaktadır ki bu saygı şairin ölümünden sonra bile devam eder. Beyitte şairin kurduğu hayal, bir cenaze namazını anlatmakla birlikte arka planında ölümsüz aşk ve sevgiliye öldükten sonra bile gösterilen saygı yatmaktadır. Şair, âşğın ölüp naaşının musalla taşına konulmasını, âşğın, serviye benzetildiği için devamlı ayakta duran sevgili karşısında yatması olarak değerlendirmekte ve bunun saygısızlık olduğunu söylemektedir. Şair, ölü bedeninin yaptığı saygısızlık karşısında utanmakta ve bu utançtan kurtulmak için sevgilisinin cenaze namazını kılmasını istememektedir.

Ben yatam lâyük mî karşımda ol ayakda dura

Serv-kaddim din ben öldükde namâzım kılmasın

Selimî, beyit 39

Ölüm sonrası aşk konusu ile ilişkilendirilebilecek bir başka hayalde Âşık Çelebi, ölmüş olan âşığı hâlâ sevgilinin yaptığı iyiliğe karşılık verebilecekmış gibi anlatmaktadır. Şaire göre eğer sevgili âşğın mezarına gelip bir avuç toprak atarsa, âşık, sevgilinin yaptığı bu iyiliğin altında kalmayacaktır. Beyitten sevgilinin attığı toprağın altında kalmayacaktır şeklinde bir anlam da çıkarılabileceği için şairin; eğer sevgili benim mezarıma gelip bir avuç toprak atsaydı, ben toprağın altında kalmaz, dirilirdim dediği düşünülebilir.

Altında kalur mıydı anun 'Âşık eger yâr

Atsa bir avuç hâk gelüp görse mezârın

Âşık Çelebi, 73/5

Buraya kadar şairlerin şiirlerinde mevcut olan ve doğrudan doğruya ölümsüz aşkı anlatan örnekler sıralanmaya çalışılmıştır. Çalışmada, âşık karakterinin ölümden sonra aşkını, yukarıda anlatılanlardan daha farklı şekillerde de ortaya koyduğu görülmüştür. Aşağıda yer alan bölümler âşğın ölüm sonrası aşkını anlatmakla birlikte, âşğın sevgiliye öldükten sonra bile ulaşma çabası içinde olduğunu gösteren

örnekler barındırmaktadır. Aşağıdaki bölüm başlıkları “sevgiliye ulaşma” şeklinde yapılandırılmış olsa da aslında bu başlıklar “ölümsüz aşk” motifinin şairler tarafından nasıl işlendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aşağıdaki bölümlerde sırasıyla giyâh ile ölümsüz aşk, ölümsüz aşk ve vefâ kavramı, ölümsüz aşk motifi içinde zag ile olan ilişki yine ölümsüz aşk motifi içinde it/kelp/kilâb ile olan ilişkiler, ölümsüz aşk motifi içinde sevgili- âşık arasında kûze/sâgar/sebû ilişkisi, nergis ile ölümsüz aşk arasındaki ilişki ve son olarak üstühân-ney ve ölümsüz aşk arasındaki ilişkiden bahsedilecektir.

1. Âşığın Öldükten Sonra “Giyâh” İle Sevgiliye Ulaşması

Farsça bir kelime olan giyâh, “nebat, bitki, ot” anlamlarına gelmektedir. Klâsik edebiyat şairleri bu kelimeyi mezarların üzerinde biten otları anlatmak için kullanmışlardır. Âşığın, sevgiliye karşı olan aşkının öldükten sonra da devam ettiğini göstermesi açısından giyâh kelimesi şiirlerde çok önemli bir anlam yüklenmiştir. Şiirlerde giyâh öyle bir kullanılmıştır ki âdeta âşık, sevgilisine söylemek istediğini onun aracılığıyla ifade eder. Şairler, giyâh kelimesini çok çeşitli anlam ilişkileri çerçevesinde kullanmışlardır. Çalışma sırasında bulunabilen anlam ilişkileri aşağıda alfabetik olarak sıralanmış ve kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

Giyâh-Âh İlişkisi

Klâsik edebiyatın en sık tekrar edilen kavramlarından birisi âşığın ettiği âh ve figanlardır. Âh, klâsik şiirde aşk ateşiyle yanan âşığın kalbinden gökyüzüne çıkan bir duman olarak tahayyül edilmiştir. Şairler, “âh”ın bu görüntüsüyle âşıkların mezarında biten “giyâh”lar arasında, ikisinin de gökyüzüne doğru yükselmesi, ikisinin de ince uzun bir hat olması gibi sebeplerden dolayı benzerlik ilişkileri kurmuşlardır. Bu hayal ölümsüz aşk motifi ile ilişkilendirildiğinde var olan benzerliklerden hareketle şairlerin, öldükten sonra âşık gönüllerden hâlâ âhlarının ateşiyle gökyüzüne yükselen dumanların var olduğunu anlattıkları görülebilir. Nitekim aşağıdaki beyitler bu düşüncenin kanıtı niteliğindedir. Aşağıdaki beyitte Emrî, aşk ehlinin şehit düştüğü yerlerdeki otlara giyâh denilmemesi gerektiğini çünkü; onların âşıkların mezarından hâlâ çıkmakta olan yeşil âh dumanları olduğunu dile getirmektedir.

*İşk ehli meşhedinde dimen kim giyâhdur
Çıkmış mezârı üzre yeşil dūd-ı âhdur*

Emrî, 83/1

Yukarıdaki beyitte kullanılan ve aşk ehliyle anlatılmaya çalışılan âşık karakteri, Şeyh Gâlib’in Hüsn ü Aşk’ından alınan beyitte “fıkr-i cânân” terkiibiyle karşımıza çıkmaktadır. Şeyh Gâlib de beytinde, sevgili fikrinin sadece kendinde olmadığını, öldükten sonra da bu fikrin figan eden giyâhlar aracılığıyla mezarından dışarıya çıkacağını (sevgiliye ulaştırılacağını) söylemektedir.

*Salt bende degil bu fikr-i cânân
Ölsem de giyâhım eyler efgân*

Hüsn ü Aşk 1291

Giyâh- Âteş İlişkisi

Bulunabilen örnekler içinde sadece Hayretî’de rastlanılan giyâh-âteş ilişkisi, şairlerin yaratıcılıklarını göstermektedir. Hayretî, İbrâhîm redifli gazelinin aşağıdaki beytinde kendini âşık olarak kabul edip gönül ateşiyle toprak olursam mezarımdaki her bir giyâh ateş olur diyerek hem çektiği azabı hem de Hz. İbrâhîm’in ateşe atılması olayını okuyucuya anlatmaya çalışmaktadır.

*Ben bu sûz-ı dil ile hâk olıcak
Od olur her giyâhum İbrâhîm*

Hayretî, 315/4

Giyâh- Çiçek İlişkisi

Giyâh, mezar üzerinde biten ot anlamında olmasına karşın şairler giyâhı farklı nedenlerle farklı çiçekler gibi görmüşlerdir. Aşağıdaki beyitlerde Câfer Çelebi’nin giyâhı, gönül ehli için cennette olduğuna inanılan tûbâ ağacı gibi hayal ettiği, Aynî’nin giyâhı, serv gibi düşünerek şiire aktardığı, Azmî-zâde’nin ise giyâhı beytinde, hançere benzemesi yönüyle sûsen gibi işlediği görülmektedir.

*Bir ravzadur ol lâle-ruhuñ kûyı kim anuñ
Tûbâ görünür ehl-i dile şâh-ı giyâhı*

Tâci-zâde Câfer, 223/4

*Bir özge bâg-ı sùhteyim kim hazânı yok
Hâkisterimde serve döner her giyâh-ı âh*

Aynî, 204/2

*Öldürse eger Hâletiyi hançer-i hicrân
Sûsenler ide hâk-i mezârını müzeyyen*

Azmî-zâde Hâletî, 686/5

Giyâh- Dil/Zebân İlişkisi

Klâsik edebiyat şairlerimiz giyâhı şekli sebebiyle “dil/ zebân” olarak hayal etmişlerdir. Bu hayalin akabinde âşığın öldükten sonra konuşması imajı ortaya çıkacaktır ki doğal olarak bu konuşma dil ile değil dile benzeyen giyâhlar ile olacaktır. Aşağıdaki örnek beyitlerin hepsindeki ortak nokta, giyâhların âşığın dili hâline gelerek sevgiliye, âşığın içinde bulunduğu durumu ya da düşünceyi neredeyse sözlü bir şekilde anlatmasıdır. Şairler, giyâh sayesinde bazen sevgiliye yalvarmış bazen âşığın durumunu sevgiliye anlatmaya çalışmış bazen de âşığın ölüm nedenini anlatmıştır. Burada dikkati çeken durum ise bunların tamamının âşığın ölümünden sonra ve giyâhlar aracılığıyla gerçekleşmiş olmasıdır.

*İy beni hecri ile hâk iden saña yalvarmaga
Baştan ayaga dil olmuşdur giyâhum gitme gel*

Necâtî, 331/5

*Dildür sana ‘arz itmege ahvâlümi gûyâ
Kabrümdeki hâk üzre biten tâze giyâhum*

Bâkî, 321/4

Hançerinden öldüğüm kabrüm ziyâret idene

Dil uzadup kabrüm üstinde giyâhum söyleye **Sun‘i, 161/3**

*Öldükde sebz hattıñ için hasb-ı hâlümüz
Şerh itmege zebân ola her bir giyâhumuz* **Yakini, 71/5**

*Öldüğümden sonra ey Yahyâ zebân-ı hâl ile
Hâlümi kabrümdeki cümle giyâhum söylesün* **Yahyâ, 338/5**

*Öliceğ hâk-i mezârümde biten her çemenüm
Dil olup söyleye ol serv-i dil-ârâ gamını* **Nev‘i, 530/4**

Giyâh- Hançer İlişkisi

Şairler, giyâh ile hançer arasında şekil ve uçlarının benzerliği yönüyle ilişki kurmuşlar ve şiirlere konu etmişlerdir. Necâtî aşağıda bu düşüncüyü, âşık, sevgilinin zehirli hançerinden ölmüştür; bunu âşığın mezarına gelenler hançere benzeyen giyâhlardan anlayabilirler şeklinde özetlemiştir.

*‘Âşıkuñ bagrında zehr-âlûd hançer olduğın
Kabrum üstine gelen bilür giyâhumdan benüm* **Necâtî, 378/5**

Fuzûlî ise giyâh- hançer ilişkisinin biraz daha derinlemesine işlemiştir. Şair, sevgilinin hançeriyle ölmüş ve o hançerin arzusuyla mutlu olmuştur. Şair, âşığın içinde bulunduğu bu duyguyu mezara söylese, mezarın üstünde ot yerine hançerler biter diyerek âşığın durumunu dile getirmektedir.

*İletsem hançerin şevkini kabre her bahâr olgaç
Olur sebze yerine hâk-i kabrimden ayan hançer* **Fuzûlî, k.4/8**

Giyâh- Hatt İlişkisi

Hat bilindiği üzere yazı anlamına gelmektedir. Şairler giyâhların mezar üzerinde dizilişlerini, kağıda yazılan yazı gibi hayal etmişlerdir. Hayretî’ ye ait aşağıdaki beyit bu ilişkiyi net bir şekilde ifade etmektedir. Şair beyitte, mezarına onu ziyarete gelen âşıkların, mezarının üzerinde biten giyâhlardan hasret mektubunu okuyabileceklerini söylemektedir. Beyitte yer alan nâme, hatt, okumak gibi kavramlar birbiriyle anlam ilişkisi olduğu için seçilmiş ve tenasüb sanatı yapılarak yazı, mektup yazmak ve okumak kavramları anlatılmaya çalışılmıştır.

*Öliceğ derd ü firkatle mezâruma gelen ‘âşık
Okuya nâme-i hasret biten hatt-ı giyâhumdan* **Hayretî, 376/4**

Giyâh- Kılıç İlişkisi

Giyâh-kılıç ilişkisi yukarıda yer alan giyâh-haçer ilişkisi ile benzer niteliktedir. Şairler, ot uçlarını keskin kılıç ucuna ve otların şeklini kılıca benzeterek bunu şiirlerde kullanmışlardır. Aşağıdaki beyitlerde Mesîhî mezarında biten giyâhları kılıca benzetmiştir.

*Kabrüne kim ikilig ile gelse Mesîhî
Fi'1-hâl iki böle anı tîg-i giyâhuñ* **Mesîhî,140/5**

*Ger hasret-i şimşîrûñ ile hâk olur isem
Sûsen gibi keskin bite kabrümde giyâhum* **Mesîhî, 159/4**

*Şehîd iderse Mesîhîyi hecr-i tîg-i müjeñ
Kılıç gibi görine kabri üzre cümle giyâh* **Mesîhî, 204/5**

Giyâh-Koku İlişkisi

Mezarın üzerinde biten otların yaydığı kokularla şiirlerde yer verilen giyâhlar arasında kokudan doğan bir ilişkisi kurulmuştur. Nasıl ki mezarın üstündeki otlar, çiçekler kokuyorsa giyâhlar da kokmalıdır. Tabi ki bu koku âşık mezarında biten giyâhtan çıktığı için özel olmalıdır. Nedim ve Sun'î'ye ait aşağıdaki beyitler sözü edilen ilişkiyi anlatmaktadır. Nedim, sevgilinin âşığı eriten aşkıdan dolayı toprak olmuştur. Şair bu durumu, âşığın mezarındaki giyâhlardan kıyamete kadar çiçek kokusu değil, âşığın yanık ciğerinden yapılmış kebab kokusu yükselecektir diyerek anlatmakta ve âşığın yanık gönlüyle kebab kokusu arasında bir anlam ilişkisi kurmaktadır.

*O ten ki hâk ola aşkın güdâz-ı süzundan
Biten giyâhu dem-i haşre dek kebâb kokar* **Nedim, 15/5**

Sun'î, giyâh-koku arasındaki ilişkiyi aşk sarhoşluğunu düşünerek dile getirmiştir. Şaire göre âşık, aşk şarabından o kadar çok içmiştir ki kabrine onu ziyarete gelenler, giyâhlardan çıkan aşk kokusu yüzünden kıyamete kadar sarhoş bir şekilde yatar. Her iki beyitte dikkati çeken kavram kokunun yanı sıra haşr/ yeniden dirilmedir. Bu kokular yeniden dirilmeye kadar devam edecektir. Bu kokunun nedeni aşk olduğuna göre mezardaki âşığın aşkı da haşre dek devam edecektir.

*Ş'ol kadar içdüm mey-i 'ışkuñ gelenler kabrime
Mest yata haşre dek bûy-ı giyâhumdan benüm* **Sun'î, 120/4**

Giyâh- Mû(y)/ Hat İlişkisi

Mûy Farsça bir kelime olup saç, tüy, kıl anlamlarına gelmektedir. Şairler mûy kelimesi ile giyâh arasındaki şekil benzerliğinden hareketle bu iki kelime arasında benzerlik ilişkisi kurmuşlardır. Emrî ilk beyitte teninin, ölü canı üzerinde kabri olduğunu ve teninde bulunan tüylerin aslında mezarın üzerinde yetişen giyâhlar olduğunu söylemektedir. İkinci beyitte ise şair Mecnûn'un vücudunu top-

rak ettiğini ve bu yüzden sinesi üzerinde bulunanların tüy değil, giyâh olduğunu söylemektedir.

*Tenüm kabri-durur cân mürdesinün
Anun üstinde mûlardur giyâhı* **Emrî, 563/4**

*Mecnûn diyâr-ı gamda özin kılmış idi hâk
Mûlar degüldi sinesi üzre giyâh idi* **Emrî, 518/3**

Giyâh-Peykân İlişkisi

Peykân, okun ucundaki sivri demir anlamına gelmektedir. Şairler okun ucunun sivriliği ile giyâhın ucunun sivriliği arasında anlam ilişkisi kurmuştur. Adnî aşağıdaki beyitte sevgilisine seslenerek; ezelde gamze okunu çok vurduğunu bu sebeple mezarının toprağından sonsuza kadar giyâh yerine peykân çıktığını söylemektedir.

*Ol kadar urduñ ezelde ‘Adnîye gamzeñ okın
Hâk-i kabrinden arasañ tâ ebed peykân çıkar* **Adnî, 31/7**

Giyâh- Zehir İlişkisi

Bildiği gibi doğada bulunan otların bazıları zehirlidir. Bu zehirli otlar insanı öldürebilir. İşte şairler zehirli otlarla giyâh arasında bir anlam ilişkisi kurmuşlar ve şiirlerde kullanmışlardır. Aşağıdaki beyitte şair kahır zehriyle ölürse mezarının üzerinde zehirli otların bitebileceğini ve bu sebeple sevgilinin giyâhından uzak durması gerektiğini söyleyerek zehir-giyâh ilişkisini anlatmaya çalışmıştır.

*Zehr-i kahrınla ölürsem agulu otlar bite
Kabrum üstünde gelüp korkma giyâhumdan sakın* **İbn-i Kemâl, 205/3**

2. Ölümden Sonra Âşık ve Sevgili Arasındaki Vefâ İlişkisi

Klâsik Türk edebiyatında âşık ve sevgili arasında varolan vefâ duygusu genellikle sevgilinin eziyet, keder, sıkıntı verici tavırlarının doğrudan âşığına yapması şeklinde algılanmaktadır. Klâsik edebiyat içinde sevgili, âşığın canını ne kadar yakıyorsa o kadar vefâlıdır. Ne yazık ki klâsik şiirde sevgilinin âşığına bu eziyeti bile yapmaktan imtina ettiği görülür. Yani sevgili, âşık yaşıyorken vefâsızdır. Ölümden sonra devam eden aşk motifinde vefâ kavramının, klâsik şiirdeki vefâ kavramından daha farklı işlendiği görülmektedir. Şairler ölümden sonra sevgilinin kendilerini anmalarını ya da mezarlarına gelmelerini vefâ olarak addetmişlerdir. Nitekim Me‘âlî aşağıdaki beyitte vefâyı “sevgilisinin vefâlı olduğunu anlamak için bir kez adını anarak âşığın ölmüş olduğunu söylemesi” şeklinde açıklamıştır. Şaire göre sevgilinin, âşığın adını anmış olmasından daha büyük bir vefâ örneği yoktur. Sevgilinin âşığın adını öldükten sonra ağzına alması ve mezardaki âşığın bunu vefâ olarak değerlendirmesi de aşkın sonsuzluğunu simgelemektedir.

*Baňa vefâ yeter bu ki ben öliceğ nigâr
Bir kez diye Me'âlî kulum eylemiş vefât*

Me'âlî, 272/5

Sun'î ise beytinde sevgilinin vefâ kavramını hem âşığı öldürmesi hem de öldürdükten sonra onu yâd etmesi olarak algılamaktadır.

*Öldürüp hecr ile gamdan beni âzâd itdi
Lutuflar kıldı vefâ ile yine yâd itdi*

Sun'î,189/1

Aşağıdaki beyitte de yine sevgilinin, ölmüş olan âşığın ruhunu hatırlayarak şad etmesi anlatılmakta ve âşık ile sevgili arasındaki aşkın devam ettiği fikri öne çıkarılmaya çalışılmaktadır.

*Derd ile ölmüş yatardım geldin ey can hâlîme
Lutf idüp bir ölmüşün rûhun yine şâd eyledin*

Usûlî, 67/3

Emrî aşağıdaki beyitte, ölümden sonra vefâ kavramını, klâsik edebiyatın genel çerçevesine yakın bir mahiyette anlatmaya çalışmıştır. Çünkü âşık, vefâ göreceğ doğrudan doğruya sevgiliden değil, sevgiliye ait unsurlardan görür. Tıpkı aşağıdaki beyitte olduğu gibi. Şaire göre, bırakın sevgilinin âşığın mezarına gelmesini, sevgilinin mahallesinin köpekleri bile âşığın mezarına yönelse bu âşığın mutlu olmasına ve sevgiliden vefâ görmesine vesile olmaktadır.

*Öldüğüm vaktin itün kabrîme eylerse güzâr
Zeyn ola hâk-i mezârum gül-i handânlar ile*

Emrî, 466/2

Sevgili ile aynı şekilde âşık da mezarından bir şekilde sevgilisine ulaşmaya ve ona gösterdiği/göstermeye devam ettiği vefâ duygusunu anlatmaya devam etmektedir. Sevgili ölmüş olan âşığı nasıl yâd ederek vefâsını gösteriyorsa âşık da bir şekilde vefâsını göstermelidir. Avnî aşağıdaki beytinde bunu izah etmeye çalışmaktadır. Âşık hayattayken sevgilisinden vefâ aramaktadır, âşık vefâ görmeden ölse bile sevgilisine bağlılığına yani vefâsına devam edecektir. Âşık, bunun bir kanıtı olarak da zaman zaman mezar toprağından çıkan vefâ kokusunu göstermektedir.

*Vefâ görmeden ölürsem eğer ben gül-izârımdan
Dem-be-dem erişe büy-ı vefâ hâk-i mezârımdan*

Avnî, 58/1

Şeref Hanım, âşığın sevgiliye gösterdiği vefâyı anlatmak için âşığın mezarı üzerindeki ot ve yaprakları kullanmıştır. Şaire, âşığın vefâsını göstermesi için mezarındaki ot ve yapraklardan, kıyamet zamanındaki yeniden dirilmeye kadar sevgilisini anarak ağlamalarını istemiş ve vefâsını göstermeye çalışmıştır.

*Berg ü giyâh-ı kabrim ölürsem de haşre dek
Añsın benim o serv-i hırâmânım aglasın*

Şeref Hanım Terk.3-II/10

Figânî ise saba rüzgârına seslenerek mezar toprağını, âşığı unutmayan ay yüzlü sevgiliye ulaştırmasını istemektedir. Böylece âşık, sevgilisine kendini hatırlatacak bir şey göndermiş ve vefâ göstermiş olacaktır.

Ölürsem ey sabâ hâk-i mezârum ilet ol şâha

Beni unutmaz ol mehrû nite kim sag esensin sen

Figânî, 67/4

Vefâ, ne yazık ki hayatta olduğu gibi bazen öldükten sonra da bulunamamaktadır. Şairler de bunun farkındadır. Bu sebeple şairler ölümden sonra sevgilinin vefâli olabileceğini düşündükleri gibi vefâsız olabileceklerini de düşünmüş ve bunlarla ilgili düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Me‘âlî bu düşüncüyü öldükten sonra yalnızlık temasını işlediği aşağıdaki beyitte vermektedir. Beyit, Fuzûlî'nin âşık hayattayken yaşadığı yalnızlığı ve sevgilinin vefâsızlığını dile getirdiği “Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge/ Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı” beytinin ölüm sonrası için kurgulanmış gibidir. Me‘âlî beytinde dert ile öldükten sonra mezarını ziyaret etmek için gelse gelse mezarı üstündeki otların geldiğini söylemektedir. Bu durum âşığın ölümünden sonra sevgilinin vefâsızlığını net bir şekilde anlatmaktadır.

Çün Me‘âlî derd ile ölem ziyâret çün beni

Üstüme geh geh gelen ancak giyâhumdur benüm

Me‘âlî, 166/6

Âşık Çelebi de sevgilinin vefâsızlığından şikâyetçidir. Âşık ölmüştür ve mezarında göze benzeyen nergisler bitmiştir. Bu nergisler sevgiliyi beklemektedir ama sevgili gelmemektedir. Bu sebeple âşığın mezarındaki nergisler hasretle bekleyen gözlere dönüşerek sevgilinin vefâsızlığını anlatmıştır.

Hey kıyâmet kandasın kim reh-güzârûndan yana

Çeşm-i hasretdür mezârum hâkiniüñ nergisleri

Âşık Çelebi,12/3

Şairlerin ölüm sonrasında vefâ hakkında değindikleri bir başka konuda klâsik şiire uygun olarak sevgiliden açıkça vefâ beklemeleridir. Âşık, sevgilisinin mezarına gelmesini, onu anmasını ister ve bekler. Bu isteğini de şairlerin diliyle açık bir şekilde anlatır. Zâfî, Hz. İsa gibi hayat verici nefesi olan sevgilinin, âşığı öldükten sonra hiç değilse mezarını ziyaret etmesini ve âşığa bu şekilde vefâ göstermesini istemektedir.

Çün beni öldürdi gam billâhi toprakdan götür

Bir dem ey ‘Îsî-nefes eyle ziyâret türbetüm

Zâfî, 922/3

Me‘âlî de sevgilinin, âşık öldükten sonra mezar taşını ya da mezarının üstündeki otları ile toprağını beklemesini istemektedir. Âşık bunları sadece beklemekle gerçekleşmesi noktasında bir istek taşımamaktadır.

Beni öldükde meger seng-i mezârum beklese

Ol da olmazsa giyâhumla gubârum beklese

Me‘âlî, 84/1

3. Âşığın Öldükten Sonra “Zâg” İle Sevgiliye Ulaşması

Klâsik edebiyat ürünleri içinde “aşk” kavramının en çok işlendiği metinler gazellerdir. Klâsik edebiyat içinde sözü edilen aşk, tasavvufî veya gerçek anlamda kullanılmış olabilir. Bu iki anlamın var olan ortak özelliklerinden biri ikisinin de sonsuz olması ve öldükten sonra da devam etmesidir. Âşık öldükten sonra bile sevgiliye duyduğu aşkı ona duyurmaya ve bir şekilde sevgiliye ulaşmaya çalışır. Âşığın, sevgilisine öldükten sonra ulaşmasını sağlayan ve hâlâ sevgisinin devam ettiğini gösteren bir başka yol da “zâg/ karga” kelimesi etrafında şairlerin kurduğu imajlardır. Bu imaj çerçevesinde şairlerin doğal gözlemlerini gazellere yansıttıkları görülmektedir. Şiirlere yansıyan bu gözlem; kargaların toprağı eşeleyerek yerin altında bulunan kemik parçalarını çıkarmasıdır. Şairler bu gözlemden hareketle âşığın kemiklerinin, öldükten sonra tekrar sevgiliye ulaşabileceği hayalini kurmuşlardır. Tabii ki bu hayal, klâsik edebiyatın öngördüğü ölçülerde sevgiliye ulaşma şeklindedir. Yani âşık hayattayken nasıl sevgilinin eşiğine gitme arzusu taşıyorsa, öldükten sonra da bu isteğini yerine getirmeye çalışmaktadır.

Gazellerde âşığın bu isteğinin öldükten sonra çeşitli şekillerde kargalar tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu hayalde, kargalar âşığın toprak olan bedeninden arta kalan kemikleri eşeleyerek topraktan çıkarmakta ve âşığın kemiklerini sevgilinin eşiğine getirmektedir. Şair beyitte bunu yapacak olan kargaya –ölmüş olmasına rağmen- canını bile verebileceğini söylemektedir. Bu vesileyle âşığın hayattayken gerçekleştiremediği vuslatı belki öldükten sonra kargalar tarafından taşınan kemikleriyle sağladığı düşünülebilir. Aşağıda yer alan Hayrefî’ye ait beyit bu hayalin en saf hâlini yansıtmaktadır.

Cânum fedâ şü zâga ki ben toprak olıcak

Cânân işiginde ilede üstühânımı

Hayrefî, 449/2

Örnek olarak seçilen diğer beyitlerde de yukarıdaki hayalin değişik şekillerini görmekteyiz. Bu hayallerden birinde şair teninin kargalar tarafından yenmesini, kalan kemiklerinin kargalar tarafından sevgilinin köpeklerine nevale olarak bırakılmasını istemektedir. Âşık bu sayede mesut olacağını dile getirmektedir. Çünkü sevgilinin mahallesinin köpeklerine yiyecek olmak da klâsik şiir anlayışı içinde bir nevi sevgiliye ulaşmak olarak değerlendirilmiştir.

Al etin yi bana ey zâg gerekmez ten-i zâr

Üstühânın ko nevale ide şâyed seg-i yâr

Emrî, 129/1

Sehâbî ise âşığın, sevgilinin kılıcı ile şehit olduğunu, kargaların âşığın kemiklerini bela çölünde dolaştırdığını ve âşığın bu durumdan mesut olduğunu anlatır. Şair, şehit olmaktan memnundur çünkü İslam dinine göre şehitler ölmez.² Böy-

² İslamiyette anlatılan şehit kavramı ve şehitlerin ölmeyeceği fikri ile alakalı Kuran ayetlerinden bazıları şu şekildedir: "Eger Allah yolunda öldürülürseniz veya ölürseniz, Allah'ın size lütfedeceği mağfîret ve rahmet onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır. And olsun, ölün de öldürülün de muhakkak ki Allah'ın huzurunda toplanacaksınız." (Ali İmran, 3/157-158); "Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayın. Aksine onlar diri olup

lece âşık, sevgiliye ulaşmanın zorluğunun tasvir edildiği bela çölünde sevgiliye ulaşma çabasına devam eder.

Hurrem ol 'âşık ki tîg-ı yâr ile oldı şehîd

Zâglar deşt-i belâda üstühânın gezdürür

Şehâbî, 108/4

4. Âşğın Öldükten Sonra “İt/Seg/ Kilâb” İle Sevgiliye Ulaşması

Klasik edebiyatın barındırdığı ilginç özelliklerden birisi yan yana kullanılması uygun görünmeyen kavramları bir arada kullanmasıdır. Bu anlayış âşğın öldükten sonra sevgiliye ulaşma isteği ya da bitmeyen aşkını anlatmak için “it-seg-kilâb” gibi kelimeler etrafında da farklı hayaller yaratılmasına vesile olmuştur. Şairler her şeyden önce bu hayalleri de bir gerçek üzerine inşa etmiştir. Bu gerçeklerden ilki ölen insandan arta kalan tek şeyin mezarda bulunan kemikler olması ikincisi ise, o kemiklerle ilgilenebilecek hayvanlardan birinin köpek olmasıdır.

Şairler yukarıdaki “zâg” bölümünde de değinildiği gibi âşğın kemiklerinin sevgilinin mahallesinde gezen köpeklere yiyecek olarak ulaşmasını bile sevgiliye ulaşma gibi addetmişlerdir. Hatta aşağıdaki beyitte Hayretî bu durumu yeniden hayat bulmak olarak değerlendirmiştir.

Ölicek tâze cân bulmak mukarrerdür yine cânâ

Seg-i küyun nevâle idine ger üstühânımdan

Hayretî, 371/2

Rableri katında rızıklandırılmaktadırlar. Allah'ın lütfundan kendilerine vermiş olduklarıyla sevinç içindedirler ve arkalarından henüz onlara kavuşmamış olanları, kendilerine bir korku olmayacağı ve üzülmeyecekleri üzere müjdeliler." (Ali İmran, 3/169-170); "... Şüphesiz hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda kendilerine eziyet edilenlerin, çarpışanların ve öldürülenlerin kötülüklerini örtecek ve kendilerini altından ırmaklar akan cennetlere sokacağım. Bu Allah katından bir karşılıktır. Karşılığın en güzel olanı Allah katındadır." (Ali İmran, 3/195); "Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Aksine onlar diridirler ancak siz fark edemiyorsunuz." (Bakara,2/154); "O halde, dünya hayatını ahiret hayatı karşılığında satanlar, Allah yolunda çarpışsınlar. Kim Allah yolunda çarpışır sonra öldürülür veya üstün gelirse ona büyük bir ecir vereceğiz."(Nisa,4/74); "Allah, Allah yolunda çarpışıp öldüren ve öldürülen mü'minlerden, karşılığı cennet olmak üzere, mallarını ve canlarını satın almıştır. Bu O'nun üzerine, Tevrat, İncil ve Kur'an'da vadedilmiş olan bir haktır. Allah'tan daha çok ahdine vefa gösterebilen kim vardır? Şu halde yapmış olduğunuz bu alışverişinizden dolayı sevinin. İşte büyük kurtuluş budur." (Tevbe, 9/111); "Allah yolunda hicret edip sonra öldürülen veya ölenlere gelince; Allah onları muhakkak güzel bir rızıkla rızıklandıracaktır. Şüphesiz Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır." (Hacc, 22/58);

"İnkâr edenlerle (savaşta) karşı karşıya geldiğinizde hemen boyunlarınızı vurun. Sonunda onları yenik düşürüp üstünlük sağladığınızda (esirleri) sıkı bağlara bağlayın. Artık bundan sonra ya lütufta bulunun(p serbest bırakın) veya fidye karşılığı salıverin. Savaş ağırlıklarını bırakıncaya kadar (böyle sürdürün). İşte böyle. Allah dileseydi onlardan üç alırdı. Ancak sizi birbirinizle imtihan etmek için (böyle emrediyor). Allah yolunda öldürülenlerin ise (Allah) amellerini boşa çıkarmayacak." (Muhammed, 47/4)

Şairler, köpek-kemik arasında öyle bir ilişki kurmuşlardır ki Mesîhî, âşık tipini, ölünce sevgilinin köpeklerine layık kemiği yok diye utanacak bir duruma getirmiştir.

*Nicesi şermsâr olmayayın ben itleriñden kim
Ölürsem anlara lâyık tenümde üstühânım yok*

Mesîhî, 123/3

Mesîhî bununla da kalmayıp sevgilisine, öldükten sonra köpeklerinin toplanıp kemiklerinden yapışarak cenazesini götürmesini istediğini söylemektedir. Bu durum da âşık tarafından ölümden sonra sevgiliye kavuşma olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

*Ben öliceğ kapuñda cenâzem götürmeğ
Cem' olup itleriñ yapışta üstühânıma*

Mesîhî, 239/2

Şairler kemik-köpek ilişkisinde bunlarla da yetinmemiştir. Neşâtî, kendini sevgilisine hatırlatmak için sevgilinin yoluna kemiklerini vererek sevgilisinden vefâ bulunduğunu söylemekteyken; Âşık Çelebi, sevgilisinin köpeklerinin, âşığın kemiklerinden sürmedan yaptığını ve sürme olarak âşığın sevgili yolunda toprak olan vücudunu kullandığını söylemektedir.

*Seg-i kûyına cismüm üstühânı ber-güzâr itdüm
Bihamdi'llah vefâ tômârını yârâna tapşurdum*

Neşâtî, 86/2

*Yolunda öldüğüm hâk olduğum görüp işigünde
Kilâb-ı kûyun alup üstühânım sürmedân itmiş*

Âşık Çelebi, 112/4

Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında şairlerin öldükten sonra devam eden ve sevgiliye bir şekilde ulaşmayı amaçlayan aşk motifinde köpek- kemik ilişkisinin önemli bir yer tuttuğu, farklı benzetmelere konu olduğu söylenebilir.

6. Âşığın Öldükten Sonra “Kûze- Sâgar-Sebû” Olarak Sevgiliye Ulaşması

Klâsik edebiyat şairleri gazellerinde birçok olguyu çeşitli hayallerle süsleyerek şiirlerinde kullanmışlardır. Şairlerin öldükten sonra da bir şekilde sevgiliye ulaşma arzusu noktasında kurguladığı bir başka yol, bedenin toprak olması ve bu topraktan yapılacak kûze, sâgar veya sebû ile sevgilinin eline ya da dudağına değme isteğidir. Bu hayalde şair, âşığın kemikleri yerine bu kez toprak olan vücudunu kullanır. Ayrıca bu hayalde şair yukarıda değinilen “kemik” hayalinden farklı olarak sevgilinin eşiğine ya da köpeklerine değil, doğrudan sevgiliye ulaşmayı amaç edinmiştir. Fuzûlî'nin meşhur “Su Kasidesi”nde yer alan 13. beyit bu hayalin en güzel örneklerinden biridir. Burada şair hayattayken içinde taşıdığı sevgiliye/sevgilinin dudaklarına ulaşma arzusunu beyan ettikten sonra bir şekilde bu arzu-

suna kavuşmadan öldüğü takdirde yapılmasını istediği şeyi vasiyet etmektedir. Şair vasiyetinde, öldükten sonra toprak hâline gelen bedeninin toprağından alınarak “kûze-su testisi” yapılmasını ve bu testiyle sevgilisine su verilmesini istemektedir. Âşık bunu yaparak hayattayken ulaşamadığı sevgilisine öldükten sonra -bedenen olmasa bile- ulaşmayı amaçlamıştır.

Dest-bûsı arzûsuyla ger ölürsem dostlar

Kûze eylen toprağı sunun anınla yâre su

Fuzûlî, k.3/13

Kullanılan bu hayal sadece Fuzûlî’ye özel değildir. Hayretî’nin aşağıdaki beytinin kurulumunda da bu hayal yatmaktadır. Hayretî, Fuzûlî’den farklı olarak toprağından “sâgar-kadeh” yapılmasını ve toprağıın çamur hâline getirilmesini sağlayacak su yerine dostlarının gözyaşlarının kullanılmasını istemektedir. Şair, bu sayede yaşarken ulaşamadığı sevgilisine ve dudaklarına öldükten sonra ulaşacağını düşünmektedir. Yani şair aşkının ve arzusunun -ölüm olsa bile- asla yarım kalmayacağını ve ruhun ölümsüzlüğü gibi aşkın ölümsüzlüğüne de inandığını şiirine yansıtmıştır

Yâd-ı la’liyle ölürsem sâgar eylen toprağum

Anı tahmîr itmege üstüme yârân aglasun

Hayretî, 378/3

Aşağıda yer verilen diğer örneklerde de şairlerin ölü âşğın toprağından “kûze yapma” imajı etrafında birleştikleri görülmektedir. Aşağıdaki diğer örneklerde sadece Zâtî, beytinde ufak bir değişiklik yaparak “hazzâf”-çanak çömlek yapan kişi- kelimesini beytine eklemiş ve beytin anlam bütünlüğü çerçevesinde bu kelimeyi kullanmıştır. Diğer beyitler yukarıda açıklanmaya çalışılan düşünceyi destekler niteliktedir.

Tâze tâze cân bulam irdükce ‘İsî la’line

Topragumdan kûze eyleyse eger hazzâf añna

Zâtî, 48/3

Hâkini kûze eyleyüp ol yâra su virür

Anuñ ki hasret-i leb-i la’liyle hâk olur

Azmî-zâde Hâletî, 276/4

Gilümden devr eli kûze idüp su içse yâr andan

Lebinden yâr cân virüp diyem ey bî-vefâ sahhâ

Emrî 23/3

6. Nergis Çiçeğinin Ölüm Sonrası Aşkla olan İlişkisi

Çalışmanın konusu göz önüne alınarak yapılan taramalar akabinde âşğın, sevgiliyle ölüm sonrasında devam eden aşkını anlatan bir kavram olarak nergis çiçeği dikkat çekmektedir. Nergis klâsik Türk şiirinde sıklıkla kullanılan çiçeklerden biridir. Nergis taşıdığı şekil benzerliğinden dolayı çoğunlukla sevgilinin gözleri ile beraber kullanılır ve sevgilinin gözlerine benzetilir. Nergis, şekil olarak ince bir sap üzerinde boynu eğri olarak duran ve taç yaprakları daima açık olan bir çiçektir.

Bu sebeple şairler nergis çiçeğine farklı anlamlar ve özellikler yüklemişlerdir. Şairlere göre nergis uykusuzdur, mahmurdur ve sarhoşluk hâlini hatırlatır. Şairler ölümden sonra devam eden aşk motifinde nergisin göze benzetilmesini temel almışlardır. Nergis, ölüm sonrası konu edildiğinde sevgilinin değil âşığın gözü hâline dönüşmüştür. Nergis, şairlerin yüklediği uykusuzluk özelliğiyle de bir araya gelince –devamlı uykusuz ve gözü açık olduğundan- âşık için ölümünden sonra sevgiliyi koruyup kollayacak bir bekçi, koruyucu olarak şairlerde kendine ayrı bir yer bulmuştur. Şairler mezarların üzerinde yetişen nergisleri, âşıkların gözleri gibi tahayyül etmiş ve bu gözlerle sevgililerini öldükten sonra görmeye, korumaya devam ettikleri şekilde aşağıdakine benzer hayaller geliştirmişlerdir.

Viripdür hasretüñle Hâletî cân şimdi kabrinde

Duran nergis degüldür çeşm-i cânıyla seni gözler Azmî-zâde Hâletî, 262/5

Bu hayallerin en güzel örneklerinden birini Emrî vermiştir. Aşağıdaki beyitte şair, güle benzeyen sevgilisinin, mezarının üstündeki nergisleri görünce, âşığın mezarından göze benzeyen nergisler aracılığıyla gözlerini açarak hâlâ kendisini gözetlediğini görmüştür. Âşık mezarında bile bir vesileyle sevgilisini kollayıp gözetmektedir

Görince nergis-i kabrüm o gül dimiş Emrî

Dahi beni gözedür göz açup mezârından

Emrî, mukattaat 338/2

Âşık Çelebi de benzer bir hayal etrafında iki beyit yazmıştır. Bu beyitlerin ilkinde şair mezarının etrafında açan nergisleri, sevgilisinin nerelerde dolaştığını izleyen bir bekçiye benzeterek ölümünden sonra da sevgilisine olan iştiaak ve ilgisinin devam ettiğini, aşkının ölümsüz olduğunu göstermeye çalışmıştır. İkinci beyitte ise şair öldükten sonra mezarının etrafındaki nergislerin yanına “gül”ü de katmıştır. Şair “gül”ü şekil olarak kulağa benzeterek “göz kulak olmak” deyimini beyte yerleştirmiş ve nergisin sevgiliyi gözlemesini gülünde onu koruyup kollamasını istemiş, böylece öldükten sonra sevgilisine göz kulak olmayı düşünmüştür.

Kangı gülşenden güzer ide diyü sen serv-kad

Kabrümüñ nergisleri etrâfa olmuş dide-bân

Âşık Çelebi, 52/7

Ölicek zeyn idüñ nergisle gülle kabrüm etrâfın

O servüñ reh-güzârından yana tâ göz kulag olsun

Âşık Çelebi, 67/2

Şairler, nergisin koruyup kollama görevinden başka nergisle ilgili -göze benzeri yönüyle- farklı hayaller de kurmuşlardır. Bunlardan biri, Âhî'nin beytindeki söz edilen sevgilinin gözyaşlarının, âşığın mezarına dökülmesi sonucunda âşığın mezarında nergis bitmesidir. Şairin burada seçtiği kelimelerin hep göz ile ilgili olması ve göze benzer şekilleri olan kelimeler kullanılması dikkate şayandır.

Kabrüme dökülen gözi yaşı nigârumuñ

Nergis bitürdi dâiresinde mezârumuñ

Âhî, 50 /1

Hayretî’ye ait aşağıdaki beyitlerde de sevgilinin can alıcı bakışları, yani gözleri sebebiyle ölen âşık motifi vardır. Beyitlerde yine göze benzeyen nergis, öldürücü göz, şehit olan âşık, mezar kavramları ışığında sonsuz aşk motifinin varolduğu görülmektedir. Çünkü mevcut durum âşığın ölümünden sonra gerçekleşmektedir.

*Gözlerün maktûlinün kabrinde nergisler bite
Ol şehîd-i ‘ışk için yer yer uyarmışlar çerâg*

Hayretî, 167/2

*Meşhedinde bitmeye nergisden özge bir giyâh
Şol şehîd-i ‘ışkı kim ol çeşm-i şehlâ öldürür*

Hayretî, 71/2

7. Ölümünden Sonra Devam Eden Aşkta Üstühân –Ney İlişkisi

Ölüm sonrasında şairin aşkının devam ettiğine dair bir başka örnek de “üstühân- ney” kelimesi arasındaki ilişki ile ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi “üstühân” kemik anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Şair, aşağıdaki örneklerde âşığın vücudunda bulunan kemikleri şekil, ayrıca her ikisinin de içlerinin boş olması ve ikisinin de kuru olmaları yönüyle “ney”e benzetmektedir. Çünkü âşık ölmüş ve teni belirli bir süre sonra çürüyerek toprak olmuştur. Yani âşığın kemikleri, mezarında, dünyadan arta kalan ve aşkını duyurabileceği tek parça hâline gelmiştir. Şair, âşık öldükten sonra içi boşalan kemiklerinin ney gibi ses çıkararak aşkını bu dünyada kalan sevgilisine duyurmaya devam etmesini istemektedir. Böylece âşık ölüm sonrasında da aşkının devam ettiğini gösterebilecek ve aşkının sonsuzluğunu anlatabilecektir.

*Ölicek Hayretî her üstühânun
Ola ‘âlemde bir nây-ı mahabbet*

Hayretî, 28/9

Dostlar ben bu hevâ ile ölürsem umaram

Ola her bir üstühânumdan benim bir nây-ı ‘ışk

Hayretî, 178/2

Sonuç

Yukarıdaki örnek beyitler, âşık ve sevgili karakteri arasında mevcut olan aşkın sadece âşığın hayatı ile sınırlı olmadığını ve âşığın öldükten sonra bile sevgilisine olan aşkının devam ettiğini göstermektedir.

Klasik şiir geleneğinde, hayattayken birbirine ulaşamayan âşık ve sevgili karakteri yine aynı gelenek çerçevesinde öldükten sonra kavuşmaktadır. Bu vuslat hadisesi yine klasik şiir geleneği içinde vuku bulmaktadır. Yani âşık, doğrudan değil dolaylı olarak sevgiliye ulaşmaktadır. Aşığın sevgiliye ulaşma yolu olarak çalışma içinde tespit edilebilenler şu şekilde sıralanabilir:

- Âşık öldükten sonra sevgili karakterinin âşığın mezarını ziyaret etmesi
- Aşığın kemiklerinin mezardan karga veya köpek yoluyla çıkarılıp sevgilinin eşğine ya da mahallesine ulaştırılması

- Aşğın toprak olan bedeninden kuze, sagar veya sebu yapılarak sevgiliye/sevgilinin dudaklarına ulaşması,
- Aşğın kuruyan kemiklerinin adeta ney gibi ses çıkararak aşkını sevgiliye duyurması.

Çalışma sırasında tespit edilen bir başka durum ise aşğın, öldükten sonra bile sevgilisine olan aşkını, vefasını bir şekilde anlatmaya çalıştığıdır. Âşık karakteri aşkını genellikle mezarı üzerinde biten otlar aracılığıyla anlatmaya çalışmıştır. Vefa duygusuyla ilgili olarak âşık hem sevgilisinden vefa beklemekte hem de kendisinin vefalı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Şiirlerde sevgilinin, aşğın mezarını ziyaret etmesi ya da onun adını anması bir vefa göstergesi sayılmaktadır. Bu durum aşğın öldükten sonra sevgiliden vefa görme ihtimalinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Âşık ise vefasını mezar toprağının saba tarafından sevgiliye ulaştırılması ya da mezarının üstünde biten otların kıyamete kadar sevgili için ağlamasıyla göstermektedir.

Örnek olarak seçilen beyitler şairlerin “ölüm sonrası aşk” motifini şiirlerinde sıklıkla kullandıklarını göstermesi açısından önemlidir. Şairlerin sözü edilen motif çerçevesinde farklı hayaller ve mazmunlar geliştirdikleri ve kullandıkları söylenebilir. Bu çalışmada klasik edebiyat anlayışına uygun olarak âşğın, öldükten sonra bile her zaman sevgiliye ulaşma yolunda çaba sarf ettiği; sevgili karakterinin ise, âşğın ölümünden sonra bile klasik edebiyat içinde kendine çizilmiş olan rolden farklı bir davranışta bulunmadığı, yani âşık ölse bile vefâsız, acımasız ve âşğa karşı ilgisiz bir tavır içinde olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum şairler tarafından kullanılan âşık ve sevgili karakterlerinin mevcut edebiyat geleneği içinde değişmez vasıfları olduğunu da bizlere göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Kenan(1958) *Fuzûlî Dîvan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- AMBROS, Edith (1982), *The Lyrics of Meâlî. an Ottoman Poet of the 16.th Century*, Berlin.
- ANDREWS, Walter (2000), *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*, (Çev: Tansel Güney), İletişim Yay., İstanbul.
- BATISLAM, H.Dilek (2003), “Divan Şiirinde Âşık, Sevgili, Rakip Üçlüsü ve Ölüm”, *Folklor/Edebiyat*, C.IX, S. XXXIV, Ankara, s.186-199.
- BAYAK, Cemal(1998), *Sehabi Divanı ve Konu İndeksi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1971), *Necâtî Bey Dîvânı'nın Tahlili*, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1977), *Yahyâ Bey Dîvanı*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet (1982), *Helâkî Divanı*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet-TANYERİ, M. Ali(1981), *Hayretî Dîvan*, İ.Ü. Edb. Fak. Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet-TANYERİ, M. Ali(1987), *Zâtî Dîvanı* C.III, İ.Ü. Edb. Fak. Yayınları, İstanbul.

- DOĞAN, Muhammet Nur (2002), *Hüsn ü Aşk Metin, Nesre Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*, Ötüken Yay., İstanbul.
- DOĞAN, Muhammet Nur (2006), *Fatih Divanı ve Şerhi*, Yelkenli Yay., İstanbul.
- DOĞAN, Muhammet Nur(2009), *Fuzûlî'nin Poetikası*, Yelkenli Yay., İstanbul.
- ERÜNSAL, İsmail E.(1983), *The Life And Works of Tacizade Cafer Celebi With A Critical Edition of Divan*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki(1951), *Nedim Divanı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1971), *Şeyh Gâlip Divanından Seçmeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- İSEN, Mustafa (1988), *Usuli: Hayatı, Sanatı ve Divanı*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.
- İSEN, Mustafa(1997), *Acıyı Bal Eylemek*, Akçağ Yay., Ankara.
- KAÇAR, Mücahit(2010), *İbn-i Kemal Divanı'nın İncelenmesi : (Nazım Bilgisi-Belagat-Üslup ve Dil Özellikleri-Muhteva)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- KAPLAN, Mahmut (1996), *Neşâtî Divanı*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- KAPLAN, Yunus (2010), “Divan Şiirinde Ölüm Karşısında Âşıkların İstekleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3 Summer*, s.3-20.
- KARAHAN, Abdülkadir(1966), *Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figanî ve Divançesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- KAYA, Bayram Ali (2003), *Azmizâde Haletî Divanı*, yay.: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. Harvard Üniversitesi.
- KILIÇ, Filiz, *Âşık Çelebi Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, www.kulturturizm.gov.tr
- KURNAZ, Cemal (1996), *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- KURNAZ, Cemal- TATCI, Mustafa(2001), *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- KÜÇÜK, Sabahattin(1994), *Bâkî Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MENGİ, Mine(1995), *Mesihî Divanı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- ONAY, Ahmed Talat(1993), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, T.D.V.Yay.
- ÖZTÜRK, Murat (2012), “Mâtemin Keyfini Çıkarmak: Klasik Türk şiirinde Ölümlere Duyulan Sevinçler”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter*, s. 1803-1823.
- SARAÇ, M. A. Yekta(2002), *Emrî Divanı*, Eren Yayıncılık, İstanbul .
- SAVRAN, Ömer (2009), “Klasik Siirimizde Ölüm Teması ve Ölümle İlgili Bazı Âdetler”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S.2, s.170-188.
- SUNGUR, Necati(1994), *Ahî Divanı : İnceleme, Metin*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ŞENTÜRK, A. Atilla(1995), *Râkibe Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (1999), *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TARLAN Ali Nihat(1945), *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1945.
- TARLAN, Ali Nihad(1946), *Yavuz Sultan Selim Divanı*, Ahmed Halit Kitabevi, İstanbul.
- TARLAN, A. Nihat(1970), *Zâtî Divanı C. I-II*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul.
- TARLAN, A. Nihat(1985), *Fuzûlî Divanı Şerhi, C.I-III*, Kültür ve Turizm Bak.Yay., Ankara, 1985.
- TULUM, Mertol-TANYERİ, M. Ali(1977), *Nev'î Divanı*, İ.Ü.E.F.Yay.
- YAĞCIOĞLU, Songül Aydın (2010), "Fuzûlî ve Bâkî Divanlarında Aşk Anlayışı ve Sevgili Tipi", *Turkish Studies*, 5/3 Summer, 559-587.
- YAKAR, Halil İbrahim(2002), *Gelibolulu Sun'î Divânı ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- YENİTERZİ, Emine (1999), "Divan Şiirinde Ölüm Dair Bazı Hususlar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5, Konya, s.115-139.
- YÜCEL, Bilal(2002), *Adnî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara.